

Напълно естествено, като всички свои бележити, заслужили за народа съвременници, вече цяло столетие и братя Миладинови не престават да възбуждат интереса на българската наука. Дългата редица статии, студии и дори отделни обемисти книги, посветени на техния борчески живот и патриотични дела, са убедително доказателство за това. Наред с тяхната дейност като народни учители и просветители, като самоотвержени борци за национално пробуждане, духовна и черковна независимост, а в известен смисъл и за национално освобождение от турско владичество, в тези изследвания се отразява по-специален интерес и към заслугите, които братя Миладинови имат в областта на фолклористиката със своя сборник „Български народни песни“. Едно крупно дело с висока национална стойност, което още преди половин век иначе крайно придирчивият в литературните си преценки Пенчо Славейков определи правилно право като „най-добра сбирка от български народни песни“.¹

За онези обаче, които познават писаното върху братя Миладинови, не е тайна, че тъкмо това тяхно крупно дело не е било предмет на цялостно и всестранно историко-литературно изследване.

В своите лекции върху историята на новата българска литература Боян Пенев може би най-добре илюстрира характера и обсега на научните интереси към Миладиновия сборник в миналото. Следвайки в главни линии метода на учени като А. Т. Балабанов² и Ив. Д. Шишманов³ и правейки обобщение предимно въз основа на казаното от тях за „Български народни песни“, този безспорен познавач на възрожденската литература се задоволява да изтъкне само следното. Сборникът на братя Миладинови „тъй добре свидетелствува за тяхната обич към родината и към поетичните творения на народа, за когото те са се жертвували“. Той „надминава по размер всички по-раншни сборници и може да се каже, че в него, ако го сравним с по-ранните издания на български народни песни, най-добре е представено българското народно творчество. Посредством този сборник другите славяни се запознават по-отблизо с особеностите на нашия език и народната ни песен. Той дава повод да възникне по-жив интерес между славистите по отношение на българската реч и песен“.⁴

Напразно бихме търсили и у самия Боян Пенев и по-късно даже в обстойните изследвания на Михаил Арнаудов поставен въпроса за историко-литературното значение на Миладиновия сборник. По същество нашите учени изобщо не отидоха по този въпрос по-далеч от установката на Шишманов. В една или друга форма те само перефразираха или по-конкретно обосноваваха тази установка, а именно — че „Миладиновият сборник упражни силно влияние не само върху теориите на славистите и фолклористите за езика на македонските българи и за характера на тяхната поезия, но и върху творчеството, стила и речника на много наши поети...“⁵

Нека видим впрочем какво по-конкретно е направено досега в тази насока.

¹ П. Славейков. Събрани съчинения, т. 7, София, 1940, II изд., стр. 13.

² Вж. неговата статия Миладиновските песни и Щросмайер, в Пер. списание, кн. 16, София, 1885, стр. 87—88, 96.

³ Срв. статията му Значение и заслуги на братя Миладинови, в сп. БАН, кн. 3, София, 1912, стр. 69—70.

⁴ Б. Пенев. История на новата българска литература, т. 4, ч. I. София, 1936, стр. 687, 704. Същото повтарят и други автори, напр. Н. Табаков в очерка за братя Миладинови в сб. Български писатели, под ред. на М. Арнаудов, т. 2, София, 1929, стр. 234.

⁵ Ив. Д. Шишманов. Значение и заслуги на братя Миладинови, стр. 70.

След някои сериозни опити с подобен характер¹ през 1939 г. в статия под надслов „Сборникът на братя Миладинови и българските писатели“² Иван Хаджов се зае специално със задачата да издири и посочи кои български писатели и конкретно в кои свои произведения са почерпили сюжетен и езиков материал от Миладиновите песни. Малко по-късно тази статия той почти изцяло преповтори в монографичния си очерк за двамата братя.³ „Като почнем от Раковски, минем през Каравелова и Ботева и стигнем до Пенча Славейков — всички ценят твърде високо този сборник“, изтъква Хаджов. И не само това. От публикуването в него песни „ред видни български писатели и поети“ са почерпили материал за свои творби. Ако в „Българе от старо време“ например Любен Каравелов е използвал цяла песен от Миладиновия сборник (а именно № 474 — „Мощне ми се мили бугарските моми“), то „П. Р. Славейков и Ботев са изпъстрили най-хубавите свои творения с образи, изрази от песни из сборника“.⁴ Конкретно изследвачът установява генетическа връзка между песента „Дона и Аго“ (№ 310) и поемата „Бойка войвода“ на П. Р. Славейков; между различни песни от сборника и Вазовите поеми „Крали Марко и пушката“, „В царството на самодивите“ и др. Впрочем както самият Вазов признава, цикъла „По народни мотиви“ (в сборката „Поля и гори“, 1884 г.) той написал „по мотиви, взети от братя Миладинови и Дозона“ (т. е. от фолклорния сборник на Огюст Дозон, 1875 г.).⁵ В Кирил Христовата стихосбирка „Самодивска китка“ (1904 г.) 22 от всички 71 разработки на народни любовни песни имат първоизвора си в Миладиновия сборник. А подобни заемки личат и в мозаичната му битова поема „Хоро“. В поемата си „Коледари“ Пенчо Славейков използва за творческа преработка песни под № 247 и № 382 в сборника, в стихотворението „Теменужка“ (от цикъла „Цветя“) — № 387, в „Чумави“ — № 100, в „Луд гидия“ — № 263 и пр. От него са взети и имената-псевдоними на „поетите“ в Славейковата антология „На острова на блажените“ (1910 г.). В своя фолклорен сборник „Книга на песните“ (издаден посмъртно през 1917 г.) от всичко 248 народни песни 42 той „подбрал“ от сборника на братя Миладинови. Както е известно, в началото на 1901 г. Пенчо Славейков, Пейо Яворов и Кирил Христов се обзалагат да напишат по едно стихотворение върху тема от определена народна песен. Така се ражда Яворовата песен „Павлета делия и Павлетица млада“ и Славейковата „Гурбетчия“ (Кирил Христов се отказал впоследствие от „състезанието“). За целта тримата поети се спрели на народната песен „Къде си било, Яно, къде си шетало“ — пак от сборника на братя Миладинови (№ 458).⁶ Освен това и за песента „Мене, моме, не люби“ (от II издание на сборката му „Стихотворения“, 1904 г., стр. 7). Яворов използва темата на песен № 499 в сборника. Творческата история на Петко Тодоровите идилии „Райският клю-

¹ Г. Д. Грудев. Национална литература. София, 1918; Цв. Романска. Кирил Христов и народната песен, в сборник Кирил Христов, 1875—1935. София 1938, стр. 81—100. В първата работа се установяват конкретни влияния на народната поезия върху творчеството на П. Славейков, П. Ю. Тодоров и П. К. Яворов и др., а във втората — върху лириката на Кирил Христов. И в двете работи се говори за влияние и от страна на Миладиновия сборник, обаче в традиционния аспект — целта е да се прочуат „заемките“ и „преработките“ на фолклорни произведения у тези автори.

² Ср. Училищен преглед, кн. I от януари 1939 год., стр. 24—39.

³ Ив. Хаджов. Братя Димитър и Константин Миладинови. София, 1944, стр. 251 сл.

⁴ Ив. Хаджов. Братя Димитър и Константин Миладинови, стр. 251, 252, 253.

⁵ Ив. Д. Шишманов. Иван Вазов — спомени и документи. София, 1930, стр. 210.

⁶ Срв. М. Арнаудов. Историята на една балада. Очерки по българския фолклор. София, 1934, стр. 331 сл.

чар“ и „Над черква“ отвежда също към Миладиновите „Български народни песни“ (съответно към № 44—46 и № 497).

Изобщо, заключава Иван Хаджов, почти всички български поети — преди Освобождението и главно през първите три десетилетия след това — черпят „вдъхновение и вещество за свои произведения“ от сборника на братя Миладинови. Според него, в случая се касае до процес на влияние, който стига най-високите си върхове в творчеството на Иван Вазов и Пенчо Славейков.¹

Нека прибавим веднага, че по този въпрос до сходни изводи стига и Михаил Арнаудов — в монографията си за Братя Миладинови. И според него (опирайки се главно на Хаджовото изследване) „от никой друг подобен сборник българските поети не са добивали такава висока представа за художествената красота на народната песен и не са се ползували толкова много за усвояване на живата народна реч и за своите пресъздавания, както тъкмо от Миладиновия“. Или както на друго място, подлавяйки отново и уточнявайки същата мисъл, Арнаудов подчертава: сборникът на братя Миладинови, като „съкровищница на българската народна песен“ и „свеж поетически извор за всички поклонници на народното вдъхновение“, се свързва „завинаги с научните и литературни наценки, довели до разцвет на българското народознание и на българската поезия“.²

Извършената изследователска работа от посочените автори може да се прецени само като необходима и полезна. Разбира се, някои от заключенията в статията на Хаджов са неубедителни, други се нуждаят от корекция. Най-сетне, с оглед на пълнотата на изследването в тази насока, би могло да се посочат отгласи от Миладиновите песни в произведения и на други поети и писатели — например Йовков, Багряна, Каралийчев, Хрелков, Ламар, Вапцаров, след Девети септември — у Димитър Талев, Иван Бурин и др. Очевидно Миладиновите „Български народни песни“ с изключително богатия си идейно-тематичен, художествено-естетически и езиково-стилистичен свят са упражнили пряко влияние върху творчеството на мнозина наши писатели. Не една твоба са създали те като плод на такова влияние. Крайно показателно в това отношение е признанието на най-крупния измежду българските художници на словото, Иван Вазов — че Миладиновият сборник му служи като „настолна книга“ в творческата работа.³ Под прякото въздействие на сборника се раждат произведения като „Крали Марко и пушката“, „В царството на самодивите“ от Иван Вазов, „Чумави“, „Луд гидия“ от Пенчо Славейков, „Павлета делия и Павлетица млада“ от Пейо Яворов, „Над черква“ от Петко Тодоров, драмата „Иван Шишман“ от К. Зидаров и др.

Въпреки всичко това обаче трябва да се признае, че броят на създадените под пряко влияние значителни художествени творби е сравнително малък. И не в тази насока следва според нас да се търси голямата стойност на Миладиновите „Български народни песни“ в историята на нашата литература. По такъв начин само наполовина се засяга и изяснява един проблем с по-широк обхват и значение. Не в това отношение с какви теми, образи, езиково-стилни похвати сборникът е обогатил творчеството на един или друг художник, а преди всичко в онова исторически необходимо, дълбоко жизнено и прогресивно въздействие, което сам и заедно с тогавашното фолклорно наследство е упражнил върху развитието на българската литература изобщо — ето къде трябва да се търси голямата заслуга на сборника. Отраженията на такова крупно явление в националния и литературен живот на един народ може да се разберат в цялата им пълнота и сложност, само когато това явление се изяснява едновременно като закономерен, органически нужен факт и фактор във всички решаващи области от националното и литературно битие на този народ. Би след-

¹ Сп. Училишен преглед, кн. 1 от януари 1939, стр. 29, 39.
² М. Арнаудов. Братя Миладинови. Живот и дейност. София, 1943, стр. 194, 262, 263.

³ И в. Д. Шишманов. Иван Вазов — спомени и документи, стр. 210.

вало да се очаква, че Миладиновият сборник е въздействувал не само пряко върху писатели и поети, в смисъл, че са почерпили от него определен материал за творческо пресъздаване и са обогатили езиково-стилистичните си оръжия. Неминуемо това въздействие се е осъществявало и по други, косвени пътища и е имало много по-широки размери.

Днес, когато този забележителен сборник изпълни първото столетие от датата на своето първо издание, нацията наука е задължена да прецени и от тая страна неговата голяма историческа заслуга.

3

За да бъдем точни, трябва да кажем, че и другаде в писаното за братя Миладинови се споменава за такова значение на техния сборник, макар и там тези споменавания да имат характер на изолирани фрази. Така например в речта си по случай 25-годишнината от трагичната кончина на двамата братя Васил Д. Стоянов изтъква, че с „Български народни песни“ те са увековечили името си „в историята на литературата“.¹ И толкова. Ораторът само дръпнал върната нишка и рязко я прекъснал.

Ако в обемистия си труд върху българския фолклор Петър Динев характеризира делото на Миладинови в тази насока като „една от най-светлите страници в историята на българската фолклористика и в общославянската култура изобщо“,² то в предговора към редактираното от него последно, юбилейно издание на сборника той обръща внимание и върху общолитературното му значение, макар и само с две изречения: „Миладиновите песни заемат важно място в развитието на новата българска литература. Те са оказали силно въздействие върху творците на словото със сюжетите и образите си, с поетическото си изящество, с езика си.“³

А, струва ни се, въпросът за историческото място и значение на Миладиновия сборник в развитието на българската литература е поставен косвено още в преценката на Любен Каравелов за сборника. В известната своя обзорна статия върху възрожденската книжнина до 1864 г., след като изтъква нейната изостаналост и неразвитост, Каравелов пише: „... Ако ни попитат: „Колко книги имате на йезикът си?“ — трябва да... отговорим: „Имаме две книги!“ И наистина две книги имаме за светът и само из тези книги можем да изучим народният си йезик, народът си, неговата история и неговия дух, — тие книги са безценните сборници от народни песни, които са събрани от Миладинови и Верковича.“⁴

За да се схване по-пълно и точно смисълът на тази преценка, нужно е тя да се постави във връзка с онези пасажки от статията на Каравелов, гдето той обяснява какъв всъщност разбира под „български произведения“. До това време, заявява Каравелов, българската литература не наброява дори „три книги оригинални“, тя не притежава „никаква вътрешна сила, ... не е още пуснала корен в нашия живот, не е обща ръководна идея“. Защото тя е „без никакво отношение към науката и живота ни народни“.⁵ И това съвсем не са случайни, преходни възгледи у автора на „Българе от старо време“ (макар и да са до известна степен пресиленни). На българския народ, подчертава в друга своя статия Каравелов — дясана пет години по-късно и без пряка връзка с Миладиновия сборник — „са потребни чисти български книги, с български народен дух, с бъл-

¹ Ив. Ан. Миладинов. Братя Миладинови (Биография). София, 1932 стр. 42.

² П. Динев. Български фолклор, ч. I. София, 1959, стр. 87.

³ Братя Миладинови. Български народни песни. 1861—1961. Под ред. на П. Динев, София, 1961, стр. 31.

⁴ В. Българска пчела, бр. 4 от 23 юни 1864 г., стр. 32.

⁵ В. Българска пчела, бр. 4 от 23 юни 1864 г., стр. 32.

гарско направление и с български поглед на книжовното дело, с една дума, на българите са потребни повече книги самобитни.¹

Забележете! Големият наш писател и революционен деец схваща книги от рода на Миладиновия сборник като „безценни“, защото представляват жива, органическа част от българската литература, защото това са произведения с „корен“ в „живота“ на народа, получили от него „вътрешна сила“, поради което са добили значение на „обща ръководна идея“ в литературата и в цялото битие на народа. Именно — превърнали са се в „обща ръководна идея“, което ще рече — бележат посоките на общото литературно развитие.

Нищо чудно, ако и сам далновидният, великият Ботев е преценявал братя Миладинови като дейци от национален мащаб, като „предтечи“ на националната революция. Не случайно той също така изрично подчертава дълбоко „българския“ характер на изданията от тях фолклорен сборник.²

Да си припомним тук основните изказвания на Ботев, свързани с разглеждания въпрос. Както е известно, почти „всичкото историко-политическо преминало“ на българския народ той окачествява като „току-речи чисто византийско“. В контраст с обикновено господстващата поквара в средите на феодалната класа народните маси са се отличавали с „дълбока обществена нравственост“. Изобщо „нашият народ има свой особен живот, особен характер, особена физиономия, която го отличава като народ“. Ето защо, смята Ботев, най-верният път към „неговото бъдеще“ е — той „да се развива по народните си начала“, в духа на „неговите общини без всякаква централизация“ и пр.³ Големият революционен демократ е убеден, че „идеята за освобождение не е никога угасвала у народа“, че с еднаква сила той ненавижда еднокръвните си и чуждоземните си потисници. „Който иска да се увери в това — подчертава Ботев — „нека вникне в смисъла на нашия хайдушки епос, нека (си) припомни шопското, браилското и дявовото Николово въстание.“ По тази причина именно Христо Ботев гледа на революционната емиграция като на „първи законен наследник на класическия ни хайдутин“, че от него тя е приела и упазила „завещаната борба“ с всички негови (на „класическия ни хайдутин“) „социални стремления, които са едни от най-хубавите черти на народния ни характер“.⁴

Изводите са ясни. Първо, „народът“ притежава свой „характер“, има свой „живот“, създава „свои“ идеали през вековете — и това са неговите „черти“, които единствено могат да определят духа и посоката на неговото обществено и литературно развитие. Второ, цялото свое битие и обществени тежнения „народът“ е отразил в поэтичното си творчество, най-вече — в своя героичен и по-специално хайдушки епос. В неговите песни е възсъздаден образът на „класическия ни хайдутин“, който Ботев смята като историческо достойние и най-висок морално-политически идеал на революционната емиграция през епохата на национално-освободителните борби. И тази логика е исторически обусловена и оправдана. Защото пред българския народ тогава стоеха задачите на буржоазно-демократическата селска революция. А фолклорът по начало и по основа е творческа рожба на селските народни маси.

И ето в Миладиновия сборник централно място — и за първи път в подобни публикации — заема героическият епос. При това сборникът се явява в един преломен исторически момент — когато след Кримската война българският народ започва бързо да узрява за въоръжена разправа с поробителите. Вследствие

¹ В. Свобода, бр. 6 от 11 декември 1869 г., стр. 47.

² Хр. Ботев. Съчинения, т. 3. Под ред. на Мих. Димитров. София, 1945 стр. 361.

³ Пак там, т. 1, стр. 224, 225.

⁴ Пак там, стр. 218, 219.

на новото положение възрожденската литература търси решително свой, самобитен път на развитие, намира още по-дълбоко корени в почвата на народния живот и идеали. (Да си спомним тук предговора към Друмевата „Нещастна фамилия“.)

Впрочем още в песните на Добри Чинтулов и Найден Геров се долавят отчетливо онези исторически обусловени жизнени сокове, които започват да се издигат от недра на народното творчество към личната поезия. Извънредно показателни в това отношение са страстните фолклорни възторзи у автора на „Показалец“ и „Горски път-ник“ — Георги Раковски. Все по същото време (около Кримската война и главно след нея) Петко Славейков е вече „убеден в необходимостта от използването на народната песен“ при личното творчество. И действително, както правилно отбелязва Петър Динев, Петко Славейков е „първият голям пример за забележителната роля, която народната поезия изиграва в историята на нашата поезия“¹ (ще прибавим — и изобщо в историята на българската литература).

4

Когато засягат въпроса за идейно-тематичното съдържание и художествена знатчимост на „Български народни песни“, обикновено литературните изследвачи правят това с ограничени цели, като си служат предимно с външно, предметно описание. Разобира се, такова описание не е безполезно при разрешаването на подобна задача, нито не е достатъчно при разкриване самата същност на сборника.

Преди всичко трябва да се вземе под внимание обстоятелството, че до излизането на Миладиновия сборник (средата на 1861 г.) у нас и в чужбина (на 24 места: в книги, списания, вестници) биват публикувани 770 песни с 27,041 стиха — приблизително толкова, колкото съдържа (само че на едно място) сборникът на брати Миладинови: 665 песни с 23,272 стиха. От всички предходни издания само две са пообемисти: двата тома „Българские песни“ на Петр Безсонов (1855 г.) — общо със 152 песни² и сборникът „Народне песме македонски бугара“ на Стефан Веркович (1860 г.) — с 335 песни.³ Наистина и в Миладиновия, както и в тези два сборника първо място по брой заемат битовите песни. По обем обаче юнашките и хайдутските песни съставляват половината от Миладиновия, и придават специфичния облик на неговото съдържание. Не бива също така да се отминава обстоятелството, че тъкмо брати Миладинови за пръв път публикуват толкова голям брой творби на народния ни героически епос, докато почти във всички други сборници от епохата до Освобождението преобладава не този тип песни. Със своето ново съдържание и дух Миладиновият сборник категорично опровергава наложеното от Вук Караджич и Петр Безсонов погрешно мнение, че българският народ не бил създал свой оригинален героически епос, а просто си служел със „сръбския“. Откритието на двамата братя упражнява огромно въздействие особено в две посоки: върху патриотичното самочувствие на възрожденската интелигенция и върху творчеството на тогавашните писатели, което ще рече — върху съдържанието и духа на формиращата се нова българска литература. Ако чрез битовите песни съставителите на сборника целят да дадат широка и явна картина на живота на народа в неговото ежедневие, да покажат чертите на неговия характер и духовен мир, многообразната гама на

¹ П. Динев. Поезията на П. Р. Славейков. В Избрани произведения на П. Р. Славейков, т. 1. София, 1954, стр. 15.

² От тях за пръв път в сборника са публикувани само 93 песни; останалите са препечатани.

³ Вж. А. П. Стоилов. Показалец на печатаните през XIX век български народни песни, ч. 1. София, 1916, стр. 44—53.

житейските му скърби и радости, то (както сами бележат в „Предговора“) те ясно са съзнавали и задачата да документират заедно с това „и давнешните му подвиги“ — т. е. да разкрият мъжествените, борчески обществени прояви на българина, неотслабващия му борчески патриотичен дух и непреклонна воля за свобода през страшните векове на робството.

Едно макар и най-общо запознаване по същество със съдържанието на Миладиновия сборник ни убеждава колко много по дух и тематика е сродно то с литературата ни от епохата на Възраждането.

Преди всичко в „Български народни песни“ се чувства дълбокото преклонение на българина към родната земя и природа, към благодатния труд, към здравите народни нрави и обичаи, и особено към човешкото, достойното, красивото — у мъжа и жената. За него „нашата земя мошне ѝе мирна“, двойно „лебородна“ — защото в нея „две зънца греат, две роси росет“ (№ 371). Българските момци са „левенти“, „юнаци“. Най-често народният певец ги сравнява със „соколи“. А българските моми той рисува с идеална физическа и душевна хубост, като несравнимо сръчни в труда и всеотдайно верни в любовта. В песента „Мошне ми се мили бугарските моми“ (така възторжено цитирана от Каравелов в „Българе от старо време“) народният певец само с няколко майсторски сложени щрихи е нарисувал възхитителен портрет на девойката от патриархално време (№ 474). В своите романтични идеализации той я вижда ту като „гюл девойче под гюл ми заспало“ (№ 348), ту като омайваща песнопойка, способна да надпее даже славей (№ 389) и пр.¹ Младият Банко моли любимата девойка да стои мирно, да „изпише“ образа ѝ на „бяла хартия“, за да поиска с него съгласието на родителите си за женитба. Любовта сякаш ражда в душата му художника — защото с очите на истински художник гледа той на либето си:

Снѣга му — тънка висока,
лице му — бело, червено,
вежди му — черни гайтани,
уста му — чешка сребарна,
очи му — черни черешни. (№ 325)

Въпреки романтичната идеализация обаче, с която възсъздава образа на любимата девойка, нито тя, нито народният певец не напускат почвата на реалността, на житейската правда. Така например пламнал от любов към хубавата Велика, очарованият момък просто не може да повярва, че тя е мома като другите. На неговия въпрос, дали не е от бога паднала (т. е. ангел), или от земята никнала (като цвете), девойката отговаря с възхитителна човешка скромност и честност:

Не съм от бога паднала,
ни па от земя никнала —
тук сум от майка родена... (№ 356).

С колко топла интимност някои от тези песни разкриват сърдечните преживявания на младите (№№ 397, 470 и др.). Даже смъртта е безсилна да раздели влюбените: над гроба им порастват трендафил и лозница, които над „черква“ (която ги раздели) се обгръщат с клонки (№ 497). А над онези, които погазват волята и правото на сърцето, народният певец произнася сурова морална присъда.

Действително песните в своя сборник братя Миладинови са подбирали с верен „художествен усет“, с най-живо чувство за поезия — качество, което малцина техни събратя на времето проявяват. Особено убедително тяхното рядко умение да подбират най-добрите варианти и от най-даровити народни певци се проявява в песни като „Стоян и Бояна“ (№ 242). Завистлива свекърва оклеветява снаха си пред своя син и в кипнала ревност той я убива. Но талантливият народен певец разбира, че свекър-

¹ В една песен той я величае с чудната поетична фигура — „б а й р а к девойка“ (№ 430).

вата е също майка, че и тя носи човешко сърце в гърдите си. Ето защо (за разлика от други варианти на тази песен) той представя злата свекърва сама първа да укори сина си за извършеното от него злодеяние. „Ослепел, синко Стояне!“ — прокллина го в покрусата си тя и му разкрива истината за поведението на Бояна. Ненавиждала е тя снаха си, но не е искала, нито е очаквала такъв трагичен жест, подобна безчовечна жестокост от страна на своя син. В песни като „Стояне и Бояна“ ние наистина можем да говорим за това — как постепенно във фолклора се задълбочава реалистичното виждане и изображение на човешкия характер, за да се доближи до художествено-реалистичното изображение.

В публикуваните от братя Миладинови битови песни срещаме, разбира се, възсъздадени и редица тъмни страни от живота на народа (плод на суеверие, невежество, културна изостаналост). Обаче в по-голямата част ярко и силно се налага образът на истинския, достойния човек от народа с най-привлекателните му физически и морални качества.

И все пак патосът на народния певец в утвърждаването на хубавото в характера и битието на народа достига върховете си при изображението на патриота-борец — когато възпява героичния дух и борби на българина в името на народната свобода и правда. Тези песни са многобройни и както изглежда не случайно тъкмо на тях братя Миладинови са отредили срединно място в сборника си. Не е трудно да се убедим, че в тези песни двамата големи патриоти сливат най-пълно съкровения си идеали и симпатии с тези на народния певец. Съзнателно или несъзнателно, чрез тях те искат сякаш да докажат истинността на Венелиновото твърдение, че „героизмът“ съставлява „главна черта в чувствата“ не само на сърбите, но и на българите, че „той господствува и в техните песни“¹. Не е случайно обстоятелството, че понякога народният певец освен с епитета „ляпо“ (красиво) характеризира поетически българското поле и като „юнашко“ (№ 141).

На първо място в този дял песни изпъква образът на Крали Марко — на тоя „димен“ (дивен) „юнак над юнаци“. С колосалната си легендарна фигура той се възправя срещу турските нашествия, громи техните орди и „войводи“ с тежкия си боздуган. Крали Марко се бори „юнашки“ като патриот и народен закрильник срещу „турци, еничери“, срещу „непобедими“ „църн Арапин“ (олицетворение на турската воинска мощ) — излиза неустрашим срещу всички, които искат да наденат робски ярем на народа или не признават славата му на пръв юнак между юнаците. „Низ Косово поле“ дръзко той гради „седемдесет манастира“ —

без везиров и без царев изан.

Този всеотдайно предан на народа си легендарен рицар не трепва пред мощта на „църна Арапина“. Нещо повече. Той говори с героична ирония за него:

„Яс знам како арапин се дерит,
как се дерит арапската кожа.“ (№ 143).

А Крали Марко не е сам. Заедно с него се бори срещу поробителите цяла група други юнаци. Болеи Дойчин например не само сипе злъчни ругателни думи срещу „църна Арапина“, но с удара на страшния си боздуган „мегю двете очи“ той го и убива. Едва след това юнакът спокойно умира (№ 154). Радич юнак отсича главата и на Солунския „стар кадия“, и на „църна Арапина“, заради коварния им опит да отвлекат неговата „Ангелина църноока“ (№ 171). Юначният Салаким Тодор се справя сам с цяла шайка върлуващи „турци еничери“ — като едни посича със сабята си други стъпква с коня си, та „си напраи, кърви до колени“ (№ 191).

¹ Ю. Венелин. Избрани страници. Под ред. на П. Динев, София, 1942, стр. 58.

В редица песни се рисуват случаи на героична патриотична съпротива срещу потурчванията. Магда невеста заявява смело и насмешливо на задирящия я „арапин“, че не си прилягат един на друг (№ 249). Хвърлена в тъмница, подложена на жестоки изтезания, Кана остава докрай вярна на народността си: „Душа даде, а не вера“ (№ 78). И т. н.

За пръв път братя Миладинови публикуват и известната историческа песен за последния поход на цар Иван Шишман. Царината на заминаващата за бойното поле българска войска е наричана по внушителен начин (какъвто характер има и мелодията на песента). Изображението е наситено с горещ патриотичен патос. Образът на войската е даден с романтична героическа идеализация. „Откак ся е . . . зора зазорило“, през Ссфийско поле се нижат „кон до коня. . . юнак до юнака“. Сабите на воините святкат „както ясно слънце“. Начело на този трагично тържествен поход върви „сам цар Иван Шишман“. Всички, сурови и мълчаливи, с героична решимост отиват бой да се бият и кръв да лаят „за Христово име“, за „християнска вера“ (№ 58). За тези верски по форма лозунги на борбата срещу завоевателите българският слушател и читател на времето естествено е схващал дълбокото им национално, революционно-политическо съдържание и призивност.

В не една от песните на Миладиновия сборник бие мощни криле и възрожденският романтичен копнеж за възстановяване на някогашното свободно българско „царство“. Даже майката, когато приспива едничката си „мъжка“ рожба, не забравя да я закърми с този копнеж. Люлее я тя „в златна люлка“ и със задушевен глас ѝ пее: да расте, да стане „най-добър юнак“, та „царството“ да си отрве „от чужди ръце“ —

що ти йе царство бащино,
бащино, уще майчино. (№ 81, 67).

Колко много говорят тук епитетите „бащино“ и „майчино“ към „царство“! С какъв неотразимо действителен демократичен патриотизъм и окриляваща революционна романтика е просмукан този призив!

Изобило повечето от юнашките песни пренасят читателя в героиката на борбата срещу турския завоевател, вдъхват му бодрост и вяра във възможността да бъде строгшен иремът на робството. Именно затова в завършката на тези песни често се подчертава историческата достоверност на тяхното съдържание — че „дур не било, не би се славил“; че

от юнаци песма останало
да се пее, да се прикажуве (№ 173);

да слушат' сите наши брака“ (№ 143)
и да слават, да фалат юна(ш)ство“ (№ 154).

Най-сетне крайно показателен в това отношение е следният стих в завършката:

що послуша, 'се весело било (№ 173)

Макар и сравнително по-малко на брой, от хайдушките песни в сборника все още по-неотразим борчески патриотичен дух. Защото и тяхната революционна романтика и образът на хайдутината стоят по-близо до реалната действителност, до обикновения българин през онази епоха. Наравно с мъжа сега често се бори и жената. В Миладиновите хайдушки песни се чувства с особена сила възторгът на народа към неговите смели закрилници срещу турските насилия и грабителство. С най-гореща любов и възхищение народният певец величае тези „млади юнаци“, които във „верни сговорни дружини“ и начело със славни войводи мъстят за народната свобода и чест. Хайдутинът става нов положителен герой в епоса и най-примамлив пример за подражание на младите. Така например лирическият герой в „Що ми йе сърце тегнало“

(№ 333) копнее с цялата си душа „баш арамия“ да стане „во Мориовската планина“ — „дърна кошуля“ да носи, с „чифте пищови на поясе“, с „тънката пушка на рамо“, с „острата сабя наляво“. Негов млад събрат от „Жени ме, майко, жени ме“ (№ 223) предупреждава майка си, че ако не го ожени, докато е „младо и зелено“ и „дури йе жито ефтино“ — той ще хване гората:

Оти ке бегам далеку
во Негопската планина,
млад арамия ке бидам...

В песента „Стоян и султан“ (№ 99) майка учи синовете си: кой що му е „мило, драго“, него да прави в живота. Стоян мечтае да стане хайдутин:

Мамо ле, мамо, драго ми
в зелена гора да хода,
че алян байрак да носа,
да си дружина собера.

Дже самият местен „султан“, когото Стоян жив залавя, признава по-голямото му юначество:

„Африм тебе, Стоене!
Аз едно време бех юнак,
ти си от мене по юнак.“¹

В борбата с поробителите народните хайдутки показват изключителна храброст, хитра воинска тактика и неустрашимост пред очакващата го грозна смърт. Ако братът-патриот поема пътя на хайдушката борба, сестрата не го издава даже и когато заради това замахват да отсекаят главата ѝ (№ 183). И наистина колко много девойки и жени войводки има в Миладиновите хайдушки песни: Сирма, Бояна, Ганка!...

Дека се чуло, видело
мома войвода да бидет!...

С този обичаен възклик в песните за жени-хайдутки народният певец не само изразява почуда и възхвала, но същевременно подчертава и идеята за всеобщия характер на народната съпротива срещу робството. А с тези песни той засяга дълбоко и мъжкото достойнство на онези, които стоят настрана от борбата. Нещо повече. Димитър Миладинов не само включва множество песни за хайдутки, но в бележка под линия към песента за Сирма войвода не пропуска и изрично да разкаже за личната си среща със славната народна героиня, която даже на 80-годишна възраст не се разделя с хайдушкото си рухо и оръжие: държи „в одаята“ си „кубурите полни и саби, обесени на дзидот... нат неа“.²

В някои от миладиновските хайдушки песни народният закрильник е възвеличен с такава смела романтика, каквато срещаме само в Ботевата поезия. Характерна в това отношение е песента „Стоян и орли“ (№ 82). Свален от тежка болест, млад Стоян лежи сам „на връх на Стара планина“, но не е самотен — защото природата се грижи за верния народен син:

Немало кой да го гледа,
гледале съ го два орли,
два орли, два мили брата.
С уста му вода носиле,
с криле му сенка чинале...

Да припомним, че в своя сборник братя Миладинови не са пропускали да поместят и вариант от дивната романтична песен за Индже войвода. И тук чак „гората

¹ Вж. и подобните по дух песни под № 217, 219 и др.

² Б р а т я М и л а д и н о в и. Български народни песни, IV изд. Под ред. на П. Динев, стр. 387.

(олицетворение на поробения народ) заплакала за него, вика „до бога“ в робската си неволя, зове го: с юнашката си дружина да дойде — народните потисници да накаже, „гората“ (т. е. народа) да „зарадва“ (№ 220).

Редицата на песните от този род може доста още да се удължи. Наистина в идейно-тематично отношение Миладиновият сборник се отличава с голямо разнообразие и богатство. От поместените в него песни несъмнено може да се добие „пълна представа за богатството на българското народно творчество“¹ — задача, която впрочем самите съставители на сборника са си поставяли. В своя „Оглас“ за събиране абонати (печатан в бр. 20 на в. „Дунавски лебед“ от 7 февруари 1861 г.) Константин Миладинов подчертава, че с „Български народни песни“ те предлагат едно издание, което „да докажат скъпно сити-те драгоценности, под кои блесит нашата народна поезия“.

И все пак между публикуваните в Миладиновия сборник „самовилски“, „църковни“, „жаловни“, „смешни“, „любовни“, „сватбени“, „лазарски“, „жетварски“ и „детски“ песни с най-голяма сила се налага впечатлението от произведенията на героическия (юнашки и хайдушки) епос. Истинска сърцевина на неговото съдържание — трябва да се подчертае това — са тъкмо песните, в които волно блика народният патриотизъм, напират волята за героична, въоръжена съпротива срещу робския гнет, разгаря се патосът на вековната народна освободителна борба. Именно тази здрава, действително „самобитна“, „българска“ идейно-тематична сърцевина в Миладиновия сборник ясно са виждали Каравелов и Ботев. Тя обяснява и високата им, възторжена преценка за него — като книга „безценна“ за българския народ и литература в обстановката на национално-освободителната революционна борба. Именно с тези си качества, които го отделят почти от всички възрожденски фолклорни издания, Миладиновият сборник може да упражни такова дълбоко въздействие върху духа, тематиката и развитието на новата българска литература и по-специално — върху възрожденския ѝ период. И трябва да кажем, това въздействие се изявява не само в посока на реализма (както мислят някои), но все така силно и в посока на революционния романтизъм. Един въпрос, който — разширен в рамките на големия проблем за влиянието на фолклора върху развитието на българската литература — чака сериозно проучване и ново, по-убедително разрешение.

5

Както вече се изтъкна, сборникът „Български народни песни“ е дал сюжетно-тематичен материал на редица наши поети и писатели, за да се родят изпод перото им нови, значителни и оригинални, художествени творби. Тази линия на влияние, макар и безспорно важна, има обаче ограничен характер. Защото е ясно, че художник, който е използвал за свои творчески цели една или повече от Миладиновите песни, не е могъл да мине със затворени очи покрай останалите песни и да не получи едни или други творчески импулси от сборника в цялост. Цитираните признания и преценки на писатели като Каравелов, Ботев, Вазов, Пенчо Славейков обезсилват по начало едно противно предположение. Но тук логически възникват и нови два въпроса. Първо, нима чрез Миладиновия сборник българските творци на художественото слово не са се заинтересували от съдържанието и на други подобни издания? И второ, не ги ли е насочвал той (заедно с останалите сборници) и пряко към живото, незаписано фолклорно богатство на нашия народ или поне да засили съществуващия вече у тях интерес към самите извори на народното поетично творчество? Да си спомним предупреждението на Константин Миладинов (в „Предговора“ към сборника): „Богатството од песните ѝе

¹ П. Динев. Делото на братя Миладинови. В IV издание на Миладиновия сборник, стр. 22.

не е изчерпано“; т. е. не е изчерпано със сборника, нито е възможно изобщо да се изчерпа в подобно издание.

На тези въпроси, смятаме, би могло да се отговори само утвърдително. Защото в тази посока натежават и данните, които ни предлага литературната история.

Ако до Кримската война (1853—1856 г.) интересът към фолклора у нас се намира в началния си стадий (подхранван при това предимно от чужденци) и ако неговото творческо въздействие се долавя почти само върху поезията на Добри Чинтулов и Петко Славейков, то следващите две десетилетия довеждат този интерес до истински подем, а новата българска литература преживява първия си разцвет в посока именно на тясното сродяване с фолклора. Този процес естествено се обуславя от по-общи, исторически фактори. Както обаче е известно, в течение на тези две съдбоносни за нашия народ десетилетия първенство между всички фолклорни издания държат именно Миладиновите народни песни. Не случайно, като прави през 1875 година равностметка на издадените до това време сборници, Любен Каравелов изрично подчертава: „Ние имаме пет сборника народни песни, т. е. драгоценният сборник на братя Миладинови, сборникът на Верковича и сборникът на В. Чолакова. Другите два сборника, т. е. сборникът на Богоева и Безсонова не отговарят на своето назначение.“¹ (Обърнете внимание: епитетът „драгоценният“ е отнесен тук с а м о за Миладиновия сборник, докато десетина години преди това Каравелов го е окъсествил като „безценен“, обаче заедно със сборника на Веркович.) Истинският смисъл на тази повторна и най-висока преценка се разкрива, струва ни се, най-добре от посвещението на „Българе от старо време“. Едва ли когато перото му е слагало това посвещение върху неговата най-значителна творба,² Каравелов не е имал предвид на първо място „безценното“ фолклорно дело на братя Миладинови. Още повече като се знае, че той общува с Константин Миладинов през студентските си години в Москва и едновременно с него подготвя своя фолклорен сборник „Паметници народного быта болгар“ (излязъл през същата, 1861 г.). В повестта Каравелов използва и стихове от Миладиновия сборник. Във всичко това ние бихме искали да съзрем и едно литературно признание от страна на големия писател — не само на приятеля и патриота-общественик.

Рязкото повишаване на художническия — наред с патриотично-филологическия — интерес към народното творчество се явява в резултат на един закономерен процес, който чрез сродяване с фолклора — на първо място с хайдушкия епос — води новата българска литература към задълбочаване на нейния борчески и патриотичен дух, насочва я по пътя на нейната ярка национална самобитност. Ние споделяме мисълта, че един паралел „между хайдушките народни песни и началото на новата българска литература се налага неизбежно“ и че той наистина „представя голям исторически и методологически интерес“.³ Но ние смятаме, че такъв един паралел би трябвало да се извърши в по-широки рамки — за да стане възможно да се установят онези дълбоки органически връзки между фолклора и литературата през Възраждането, които стимулират изобщо литературния процес у нас през тази епоха в единство с обществено-историческите условия и обстоятелства.

Прелиствайки пожълтелите страници на нашата литература от онова време, ние чувстваваме определен фолклорен полъх още в „Горски пътник“ на Раковски (който през 1859 година не само издава своя бележит „Показалец“ — за издирване и записване богатствата на българското народно творчество, но след това и с вяро предвиж-

¹ Сп. Знание, бр. 10 от 31 май 1875 г., стр. 159.

² На второ място в посвещението Каравелов слага името и на рано починалия свой другар Константин Геров.

³ П. Диневков. Български фолклор, стр. 188.

дане препоръчва Миладиновия сборник като „многополезна за народа ни книга“. Докато в „Нещастна фамилия“ (1860 г.) фолклорът остава чужд на творческите интереси у младия Друмев, в повестта „Ученик и благодетели“ (1866 г.) и в драмата „Иванко“ (1872 г.) такъв интерес е вече налице. Съзнателният му „последовател“ в областта на патриотичната повест Илиа Блъсков не се задоволява с това да разкаже „историята“ на отвлечената от татари хубава българка. В края на „Изгубена Станка“ (1866 г.) — сякаш за да документира възсъздадената в повестта достоверна случка, той прилага текста и на създадената във връзка с нея народна песен. Творческият път на Петко Славейков и Любен Каравелов толкова тясно — вътрешно, по дух — е свързан с фолклора, че без тази връзка литературното им дело и тяхното развитие като писатели не би било възможно при тогавашните обществено-исторически условия. Не е случайност фактът, че те се проявяват и като активни събирачи и издатели на фолклорни произведения — и то още в началните си стъпки на литературно поприще. Каравеловите повести са просто осеяни с цитати от народни песни, пословици, поговорки. Цяла редица негови стихотворения са явни подобия (или преработки) на народни песни. Пък и изобщо неговият повествователен стил с известни свои черти тъй много напомня изкуството на народния разказвач.

А поезията на Христо Ботев? По език и стих, с идейно-емоционалната си и образна система, със своя стил и дух изобщо тя е така дълбоко сродна с народното поетично творчество и специално с хайдушкия епос, щото съвършено естествено почти всички Ботеви стихотворения скоро започват да битуват в нашия фолклор като същински народни песни. Има нещо крайно показателно във факта, че още в първата си (може би) поетична творба, „Хайдути“, Ботев се обръща алегорично към народния певец на юнашки и хайдушки песни като негов духовен потомък и последовател в поетическото изкуство (щом революционната емиграция е „първ и законен наследник на класическия ни хайдути“, то нейният поет следва да бъде „първ и законен“ приемник на народния певец):

Я надуй, дядо, кавала,
след теб да викна, запя
песни юнашки, хайдушки...

И наистина цялата поезия на Ботев ни убеждава, че той твори със съзнанието на истински народен певец и с дарбата, разбира се, на гениален поет. Като никой друг от своите събратя по перо той е „усвоил“ народното „виждане“ за живота и света, както и „майсторството“ на народния творец¹ — ето защо е успял и с такива могъщи поетически образи да възсъздаде историческия дух на своята величава революционна епоха.

Може изобщо да се каже, цялата наша патриотична, демократична и революционна литература между Кримската война и Освобождението — в зависимост от конкретните исторически условия и национално-политически задачи на времето — възприема и развива по същество най-прогресивните традиции в народното ни поетично творчество. В този бурен и от историческо гледище крайно ускорен процес грамадно въздействие упражняват публикуваните народни песни, пословици, приказки и пр. А между всички фолклорни публикации най-безспорна и най-широка роля изиграват именно Миладиновите „Български народни песни“. Повече от всички други сборници те утвърждават истината за идейно-тематичната оригиналност, богатство, прогресивност и претичност на българския фолклор, показват с най-голяма пълнота и сила творческия гений на нашия народ, предлагат най-многобройни образци на народното поетическо майсторство. Същевременно те най-вече насоч

¹ Срв. Ив. Бурин. Народната песен — учителка на Ботев. В сборник Христо Ботев. София, 1949, стр. 450.

ват творческия поглед на писатели и поети към живота на народа и то чрез неговото най-дълбоко, художествено отражение — фолклора. Какъв огромен историко-литературен смисъл (особено за онази епоха) има подчертаната в „Предговора“ към сборника идея — така хубаво онагледена в самото му съдържание — че „народът йе секогашен и велик певец“! По такъв начин Миладиновият сборник, заедно със сродните нему издания и публикации, служи на най-актуалните, най-жизнените задачи на нашето литературно развитие и на национално-освободителните борби на българския народ изобщо. Така щото и трагичната участ на двамата братя едва ли е дошла само като последица на „гръцки“ донос — турската власт е имала достатъчни други основания да ги счита за „царски душмани“.

И не само това. Със значимостта на своето съдържание, с прогресивния си патриотично-борчески дух и с големите си художествени ценности Миладиновият сборник продължава и след Освобождението да бъде школа за усвояване фолклорното изкуство на нашия народ за редица големи творци на българската литература: Иван Вазов, Пенчо Славейков, Пейо Яворов и др. И сега по пряка или косвена линия той спомога за вътрешно сближение и сродяване на писателите с творческия свят и демократични тежнения на народните трудови маси. Благотворното влияние на фолклора се чувствава твърде осезателно в крупни литературни творби като „Под игото“ и „Епопея на забравените“ от Вазов, в посмите „Ралища“, „Бойко“ „Кървава песен“ от Пенчо Славейков, в цикъла хайдушки песни и други стихотворения на Яворов, в идилиите и драмите на Петко Тодоров, в разказите и хумористичните работи на Елин Пелин, в белетристиката на Йордан Йовков, в поезията на Никола Вапцаров и т. н.

Не един от нашите поети и писатели след Девети септември, кой повече, кой по-малко, черпи творческо вдъхновение и от изворите на народната ни поезия, включително и от Миладиновия сборник.

В цялото си едновековно развитие нашата детска литература се преплита толкова отблизо и така благотворно с народното поетично творчество. А както е известно, тъкмо Миладиновци първи документират съществуването и на детски народни песни и игри, които те слагат в обособена група в края на сборника.

Да отбележим мимоходом, че и предприетото от „Български писател“ многократно издание на избрани произведения от целокупното ни фолклорно наследство съвсем не цели задоволяването единствено на „читателски“ идейно-познавателни и обществено-възпитателни нужди. То иде да отговори и на известни насъщни потребности на съвременното ни литературно развитие и култура — да допринесе и за пропъфтяването на нашето „социалистическо по съдържание и национално по форма“ изкуство.

Ето според нас в какви посоки следва да се определя мястото и да се измерва значението на Миладиновия сборник в историята на българската литература¹ — място и значение на едно действително „безценно“ национално културно дело.

¹ Конкретното и по-обстойно изясняване на този въпрос, във връзка изобщо с историко-литературното значение на българския фолклор, съставлява задача на друга наша статия.

КРЪСТЬО ГЕНОВ

ФОЛКЛОРНОТО ДЕЛО НА БРАТЯ МИЛАДИНОВИ В РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

1

В една дописка на вестник „Независимост“ от 1874 година братята Димитър и Константин Миладинови са характеризирани като дейци с общонационално значение. Техните имена са поставени редом с имената на Георги Раковски и Петко Славейков. „Ще преминат цели столетия и хиляди години — се подчертава в дописката, — а тяхното име ще да се произнася с благоговение и в българските песни, и в българските приказници, и на седенките...“¹ Защото „Миладиновци са предтечи, а техните последователи са допълнителни на онова начало, на което ще бъдат написани първите страници на българската нова черковна и гражданска свобода...“¹

Дали в случая имаме дописка, действително изпратена от неизвестен търновски патриот, или и тя е била съчинена в самата редакция на „Независимост“, не може да се установи с положителност. Едно обаче може да се счита за безспорно, — че и Каравелов и Ботев, като редактори на вестника, са били най-малкото съгласни с развитите в дописката мисли и преди всичко с преценката за братя Миладинови.² А това е достатъчно показателно.

Впрочем тези „предтечи“ на великата борба за народно освобождение и сами ясно съзнавали голямата историческа задача, с която са се били нагърбили. Следователно те не са могли да не предвиждат и опасните рискове, пред които ги е изправяла тя „като царски душмани“. Ето защо, когато пред щиковеите на многоброен полицейски конвой бива подкаран на съд за столицата на Отоманската империя, Димитър Миладинов нито за миг не се съмнява, че го водят „на явна смърт“.³ А по същото време по-малкият брат не случайно прави такава гореща патриотична изповед пред благородния си меценат Йосиф Шросмайер: че — „распространяем по възможности просвещението и приготвяем народа за свобода“ — той е готов да пожертвува „ако е нужно и самото себе, кръвта и живота си за своя народ“.⁴

И те наистина без колебание ги пожертвуваха, за да заживеят навеки в душите и сърцата на признателните поколения.

¹ В. Независимост, бр. 39 от 13 юли 1874 г.

² Мих. Димитров смята тази дописка за дело на Христо Ботев, поради което я и помества в Ботевите съчинения (том I, София, 1945, стр. 410). Интересно е да се отбележи тук, че Ботев „започва сътрудничеството си в „Свобода“ с дописки“, като отначало е и „редактор на дописките в този вестник“. Пък и изобщо в „Свобода“ и „Независимост“ той „помества няколко десетки дописки“. Г. Боршков. История на българската журналистика... София, 1957, стр. 291, 292.

³ К. А. Шапкарев. Материали за животоописанието на братия Х. Миладинови, Димитрия и Константина. Пловдив, 1884, стр. 28.

⁴ А. Теодоров (Балан). Миладиновските песни и Шросмайер. Пер. списание, кн. 16. София, 1885, стр. 83.